

УДК 631.115.11.004.14:005

ДЕМЧАК І.М., директор
НДІ «Укрпроагропродуктивність», м. Київ

РОЛЬ І МІСЦЕ ДОХОДІВ ВІД ВЕДЕННЯ ОСОБИСТОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ФОРМУВАННІ СІМЕЙНОГО БЮДЖЕТУ СІЛЬСЬКОГО ДОМОГОСПОДАРСТВА

У статті розглядається роль і місце особистих селянських господарств в процесі формування бюджету сільського домогосподарства. Здійснюється оцінка складових доходів від ведення особистого селянського господарства у формуванні дохідної частини залежно від середньорічного доходу сільських домогосподарств. Розглядаються перспективи названого вище джерела надходження грошових коштів та продуктів харчування для сільських жителів в умовах підвищення життєвого рівня.

Ключові слова: особисте селянське господарство, дохід, самозабезпечення, сільське домогосподарство, бюджет.

Постановка проблеми. Серед соціально-економічних проблем розвитку особистого селянського господарства особливе місце належить проблемі його прибутковості, що тісно пов'язано зі способами реалізації виробленої в ньому продукції. Суть цієї особливості полягає в тому, що сама прибутковість, тобто економічна доцільність ведення господарства, є головною умовою існування особистого сільського господарства (ОСГ). Вона визначала і буде, мабуть, ще довго визначати не тільки його існування, а й структуру, розміри, способи реалізації продукції, загальний психологічний настрій та ставлення до нього.

Особливість цієї проблеми полягає і в тому, що через призму такого показника, як прибутковість, найчіткіше виявляються суперечності економічного й соціального плану – між суспільною зацікавленістю і потребою в існуванні особистого господарства і тими негативними наслідками, які вона несе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам оцінки та аналізу доходів від ведення особистих селянських господарств присвячені праці цілого ряду вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких: Г.Г. Дилигенський, В.К. Збарський, Н.М. Крічка, Г.Г. Кірейцев, П.В. Круш, М.А. Мартинюк, І.А. Микитенко, В.К. Савчук, І.В. Свиноус, О. Онищенко, І.В. Штимак та інші. Однак в їхніх працях недостатньо висвітлена роль та значення доходів від ведення особистих селянських господарств для формування доходів сільського домогосподарства.

Метою дослідження є оцінка ролі і місця доходів від ведення особистих селянських господарств у формуванні бюджету сільського домогосподарства.

Методи дослідження. У процесі виконання досліджень використовувалися загальноприйняті методи і прийоми: сукупність наукових прийомів абстрактно-логічного методу (індукція й дедукція, аналіз та синтез, аналогії і зіставлення, нормалізації та моделювання); монографічний, метод анкетування.

Результати дослідження та їх обговорення. Сучасна політика відносно ОСГ враховує багато чинників, якими зумовлено його існування, позитивні й негативні сторони, що є супутниками цього явища. Та все ж стверджувати, що проблема впливу доходів від ОСГ на економічну, соціальну активність сільського трудівника у сфері суспільного виробництва вивчена і враховується у розробці тих чи інших законодавчих актів, було б передчасним. Аналогічна ситуація складається щодо ролі, яку відіграють доходи від ОСГ у підвищенні рівня сільської сім'ї.

Крім того, не можна не враховувати громадську думку з питань ОСГ. Певна частина населення (переважно міських жителів) переконана у високій, в більшості випадків незаконній, нетрудовій діяльності. Слід зразу наголосити, що в цілому це глибока помилка, заснована, як вказує дослідник І. Х. Райг, на особистому знайомстві з ринковими цінами, газетними публікаціями [1].

Разом із тим, громадську думку важко запідозрити в умисній упередженості в таких міркуваннях, бо в сучасній літературі рідко трапляються дослідження, які б показували механізм формування доходів від ведення особистих селянських господарств. У таких питаннях не можна, очевидно, обмежуватися лише заявою про трудовий характер цих доходів і тяжкість праці землероба [2]. Недостатньо переконливою для громадської думки виглядає і статистика доходів від ОСГ. За її даними, наприклад, дохід від особистого господарства коливається між 30-40% сукупного доходу сільської сім'ї.

Проте нині на селі з'являються «особисті» господарства, дохід від яких не йде ні в яке

порівняння з доходом від суспільного виробництва. Існуючі юридичні норми, зазвичай, виявляються малоєфективними, їх застосування ускладнюється відсутністю належного фінансового контролю і обліку розмірів ОСГ. Саме ця частина разом з іншими аргументами і є основою існування стійкого негативного ставлення деякої частини населення до ОСГ та рівня його доходів.

Особисті селянські господарства відіграють неоднакову соціально-економічну роль у житті різних сімей, різних регіонів залежно від складу сім'ї, соціально-демографічних її характеристик, умов господарювання.

Саме через ці причини проблему прибутковості необхідно розглядати не з погляду статистичного узагальнення на макrorівні, а з позицій детального аналізу всіх чинників, що впливають на неї, на рівні окремих соціальних груп, враховуючи відмінності регіонів та їх рівень господарювання. Також під час дослідження реальної ситуації справ слід виходити не з чинників, покликаних створити певні умови для існування ОСГ, а з практичного досвіду. Тільки після цього з'являється можливість узагальнити й здійснити аналіз реальної ролі доходів від особистого селянського господарства.

Ключовим фактором забезпечення підвищення рівня добробуту сільських сімей у розвинутих країнах і тих, що розвиваються, є збільшення частки доходів домогосподарств від несільськогосподарської діяльності. Наприклад, середнє господарство США з 1999 до 2011 рр. заробляло 85-95% свого доходу із несільськогосподарських джерел, порівняно із 50 % у 1960 році. Навіть найбільші господарства США (з виручкою понад 500000 доларів за рік) заробляли тільки 80% доходу за рахунок несільськогосподарської діяльності [3].

Актуальним за проведення дослідження діяльності ОСГ є тлумачення економічної категорії "доходи від ведення особистого підсобного господарства". Однозначної думки з цього питання не існує. Деякі дослідники вважають, що доходи особистих господарств – це виручка від реалізації продукції за різноманітними маркетинговими каналами. Ми дотримуємося думки доцільності категорії, яку визначено Держкомстатом України.

Доходи від особистого підсобного господарства включають в себе дві складові:

- грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та одержаної домогосподарством у порядку самозаготівлі;
- вартість спожитої продукції, одержаної з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. Під час розрахунку цієї статті доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрив, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). У цей показник також входить вартість одержаних з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також вартість спожитих продуктів, отриманих у порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень продуктів здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

На нашу думку, до доходів від ведення особистих селянських господарств необхідно відносити і вартість продуктів харчування, які передані родичами та іншими особами.

Так, у 2000 році доходи від ведення особистого підсобного господарства досягали 48,2 % у структурі сільських домогосподарств. Із них 34,8 % припадало на вартість спожитої продукції, яка отримана від особистого підсобного господарства. В 2011 році згадані показники становили відповідно 12,7 і 12,8%. На зміну цього співвідношення вплинуло кілька обставин:

1. Підвищення загального життєвого рівня населення країни.
2. Зростання розміру соціальних виплат основному прошарку сільського населення – пенсіонерам.
3. Підвищення рівня доходів міського населення та зняття частково проблеми безробіття в містах. Це дало змогу відмовитися від "донорської" допомоги грошима та продуктами харчування, що надходили від сільських домогосподарств, з якими вони перебували в родинних відносинах. Якщо в 2000 р. грошова оцінка допомоги від родичів у структурі міських домогосподарств становила 7,8 %, у тому числі грошова оцінка продуктів харчування – 5,7 %, то у 2011 році відповідно 6,6 і 1 %, тобто нині основний вид "донорської" допомоги, яка надходить від сільських домогосподарств до міських – це грошові кошти.
4. Депопуляція сільського населення. Складна демографічна ситуація на селі, особливо в депресивних районах. У сільських населених пунктах проживають в основному люди пенсійного

та передпенсійного віку і сільський "люмпен".

Існує досить значна різниця між структурою доходу від ведення особистого підсобного господарства і величиною сукупного доходу. Так, у 2000 році в групі сільських домогосподарств з найнижчим рівнем середньомісячних сукупних доходів (до 30 грн) питома вага таких від реалізації продукції, отриманої від ОПГ, становить 0,04%, проте вартість спожитої продукції, отриманої з особистого господарства – 31,4. У сільських домогосподарствах з найвищим рівнем доходів наведені показники знаходяться на рівні відповідно 15,1 і 34,1% загальних сукупних ресурсів, тобто якщо для сільських домогосподарств із низьким рівнем доходів особисте селянське господарство є в основному постачальником продуктів харчування, то для домогосподарств з високим рівнем доходів – ще й джерелом надходження грошових коштів до сімейного бюджету. В кризовий період особисте селянське господарство стало домінуючим бюджетоутворювальним фактором для сільських домогосподарств, а також головним постачальником продуктів харчування. З підвищенням життєвого рівня населення питома вага подібних бюджетоутворювальних факторів знижується, відбуваються структурні зрушення в доходах від ведення особистого підсобного господарства [4].

Як свідчать результати вибіркового статистичного обстеження сільських домогосподарств, зростає питома вага доходів від реалізації сільськогосподарської продукції, отриманої від ОПГ, у структурі доходів від ведення особистого підсобного господарства. Крім того, спостерігається тенденція до зростання величини згаданого показника, за збільшення сукупного доходу сільських домогосподарств. Простежується певною мірою товарне спрямування ведення особистого селянського господарства, тобто відбувається реалізація лишків сільськогосподарської продукції, отриманої з власної земельної ділянки. Проте у нас немає підстав стверджувати про переростання особистих селянських господарств у товарні, оскільки питома вага доходів від реалізації сільськогосподарської продукції становила у 2011 році в групі сільських домогосподарств із найвищим рівнем сукупних доходів лише 13,7%.

У період економічної кризи, яка супроводжується зниженням купівельної спроможності населення, особливо міського, допомога продуктами харчування, що надходить із села, вкрай важлива. Фактично за рахунок неформальних "екстрополярних" зв'язків між селом і містом більшості міських жителів вдається без значних витрат із сімейного бюджету покривати потребу в продуктах харчування в кризові для свого домогосподарства часи.

У звичайних умовах більшість міських домогосподарств свідомо відмовляються від допомоги із села, добре розуміючи ціну власної допомоги, яку вони нададуть сільським домогосподарствам в обмін на продукти харчування.

Досить специфічним явищем, яке характеризує сільський світ, є надання безоплатної допомоги продуктами харчування сільським домогосподарствам із низьким рівнем доходів іншими членами сільської громади. Саме у взаємодопомозі між сільськими домогосподарствами виявляється сила і міць сільської громади [5].

Виробництво продуктів харчування становить головний мотив у визначенні розмірів і структури ОСГ. Як правило, площа присадибної ділянки, поголів'я худоби і птиці залежать від віку і розмірів сім'ї власника, його прагнень, потреб, ціннісних орієнтирів.

ОСГ, по суті, являє собою єдине джерело натуральних продуктів харчування більшості сільських сімей.

Віддаленість особистого господарства від ринків збуту сільськогосподарської продукції й умови проживання родини власника також впливають на розмір і ефективність виробництва в ОСГ.

Проте приміські ОСГ відрізняються своїми мінімальними розмірами, адже в багатьох випадках у їхніх власників немає умов для розширення землекористування і забезпечення худоби кормами, а можливість знайти високооплачувану роботу в місті знижує для них цінність особистого господарства як джерела життєзабезпечення. Проте для більшості жителів приміської зони особисте селянське господарство перетворюється у джерело накопичення багатства. Це стосується також і південних регіонів України. У віддалених ОСГ протилежна картина: умови для реалізації відсутні, виробництво продукції у значних розмірах в особистих господарствах в умовах неплатоспроможності сільськогосподарських підприємств стає єдиним джерелом продовольства і грошових коштів для більшості сільських жителів.

У цілому, як свідчить аналіз основних елементів доходу від ведення ОПГ, особисте господарство населення функціонує переважно заради забезпечення продуктами харчування всіх членів домогосподарства, тобто виділяється продовольча функція ОСГ. Разом із тим, у разі зростання величини сукупних грошових доходів та оплати праці зокрема, частка в структурі

сукупних доходів поступово знижується. Проте воно не зникне, оскільки рівень доходів по інших статтях сімейного бюджету не дає змоги задовольнити матеріальні потреби, в першу чергу сільського населення в повному обсязі.

Таким чином, особисті селянські господарства в перехідній економіці, з одного боку, посідають вагоме місце у забезпеченні населення продуктами харчування, з іншого – стали основним джерелом доходу для сільських жителів. Водночас розвиток ОСГ органічно пов'язаний із сільськогосподарськими підприємствами. Незважаючи на те, що селянам надано право вибору форм господарювання на основі приватної власності на землю, у тому числі й виходу з колективного господарства зі своїм земельним паєм, більшість їх залишається у складі сільськогосподарських підприємств [6].

У тих умовах, в яких зараз знаходяться господарства населення, що мають необхідний доступ до земельних ресурсів і ресурсів підприємств, частково замінюючих капітал, часто саме трудовий чинник разом з умовами збуту продукції стає головним критерієм для оцінки успіху. Будь-який продавець, що торгує власною продукцією, на запитання чи багато сімей в їх селі вирощує щось на продаж, вам дадуть відповідь: хто не спить і не п'є, всі продають. Таємницю свого успіху в будь-яких районах і в різному віці селяни формулюють однаково: «Працювати треба», маючи на увазі не тільки витрати праці, а й уміння організувати свою справу. У різних районах від 20 до 40% жителів відповідали нам, що зараз можна вижити на своєму господарстві, що бідні в селі – це ті, хто не хоче чи не може за віком або станом здоров'я працювати.

Самозайнятість населення у власному індивідуальному господарстві, яка значно зросла в 90-ті роки, стала одним зі способів розв'язання проблеми сільського безробіття. Проте цей вид зайнятості перспективний тільки в тому випадку, якщо господарство не балансує на рівні зубожіння і мінімального самозабезпечення, а приносить реальний дохід, як це вже відбувається в деяких районах.

Висновки. Останніми роками соціологи вказують на руйнування звичної соціальної структури і поляризацію суспільства за рівнем матеріального благополуччя не тільки в містах, а й у сільській місцевості. Причому колишні статусні, кар'єрні міркування і тут поступилися місцем доходу в особистому підсобному господарстві, у кримінальному бізнесі. Проте слід пам'ятати, що сільська місцевість існує в тісному зв'язку з містами, і процеси урбанізації в українському суспільстві ще не завершені. І хоча за умови збереження сучасних тенденцій рівень доходів залишатиметься визначальним, для сільського населення (як і для міського) знову посилюється значущість статусних характеристик, у тому числі й значущість освіти. Недаремно сільська молодь у переважній більшості прагне вчитися в місті, а це вимагає чималих грошових коштів на їхнє проживання і деколи платне навчання (що ніяк не в'яжеться з офіційними цифрами жебрацьких доходів селян). Ці засоби на допомогу дітям можуть бути отримані тільки в своєму індивідуальному господарстві, що надто стимулює його товарність. Відтік молоді супроводжується зниженням загальної рухливості сільського населення, неможливістю з фінансових міркувань.

Отже, господарства населення стали в сучасній Україні і чинником виживання, і джерелом підвищення доходів, і гальмом розвитку. І хоча ці поняття є антагоністами, вони взаємопов'язані. Останнє вельми поширене, оскільки включення адаптивних механізмів і прагнення до стійкості не призводить до розвитку. Але відмінності окремих сімей, сіл, районів дуже великі і не випадкові. Кожній місцевості притаманна певна особливість, тому господарства населення слугують одним з найбільш яскравих виразників її потенціалу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Райг И. Х. Что может индивидуальное хозяйство? / И. Х. Райг // Социологические исследования. – 2011. – № 1. – С. 37.
2. Дилигенский Г. Г. К проблеме социального сектора в России / Г.Г. Дилигенский // Куда идет Россия? Власть. Общество. Личность [под ред. Т.И. Заславской]. – М.: Московская школа социальных и экономических наук, 2000. – С. 34–45.
3. Збарський В. К. Індивідуальні господарства селян: проблеми і перспективи/ В. К. Збарський // Агроінком – 2005. – № 9–10. – С. 15–24.
4. Мартишок М.А. Роль господарств населення у виробництві продукції тваринництва в Житомирській області / М.А. Мартинюк, Т. М. Рагошнюк // К.: Агроінком, 2008. – № 5–6. – С. 62–64.
5. Микитенко І.А. Формування сукупних доходів і витрат у сільських домогосподарствах / І.А. Микитенко // Економіка АПК. – 2002. – № 6 – С. 107–111.
6. Онищенко О. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози / О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 3 – С.59–68.

Роль и место доходов от ведения личного сельского хозяйства в формировании семейного бюджета сельского домохозяйства

И.М. Демчак

В статье рассматриваются роль и место личных крестьянских хозяйств в процессе формирования бюджета сельского домохозяйства. Осуществляется оценка составляющих доходов от ведения личного крестьянского хозяйства в формировании доходной части в зависимости от среднегодового дохода сельских домохозяйств. Рассматриваются перспективы названного выше источника поступления денежных средств и продуктов питания для сельских жителей в условиях повышения жизненного уровня.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, доход, самообеспечение, сельское домохозяйство, бюджет.

Надійшла 11.10.2013.